

KÓDEXKUTATÁS A DIGITÁLIS KORBAN

Madas Edit

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár,
MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport
madas@oszk.hu

A középkori Európából hozzátelőleg egymillió latin, ötvenötezer görög, húszezer német (Milde, 1991, 352.) és ötven magyar nyelvű kódex maradt fenn, a többi anyanyelvű kódexet, valamint a héber és az európai használatú arab kéziratokat most nem számszerűsítve. Az antik és a középkori európai szellemi kultúra felbecsülhetetlen értékű írott öröksége különleges intézményi, nemzeti és egyetemes felelősséggel jár.

Egy kódex általában ma is pontosan úgy néz ki, mint ötszáz vagy ezer évvel ezelőtt, amikor elkészült, és rendeltetészerűen használták. Minden kézzel írott könyv egyedi darab, amelynek volt megrendelője, másolója, adott esetben illuminátora, zenei notátora, korrektora. Nyomot hagytak bennük az egykorú és későbbi használók, nevüket bejegyezték a tulajdonosok. Jellemző rájuk az íróanyag (különböző minőségű pergamen vagy vízzel ellátott papír), az írás, amely meghatározhatóvá teszi keletkezési idejüket, s gyakran a helyet is, a könyvkötés (amely lehet egykorú vagy későbbi), és mindenekelőtt maga a szöveg, a mű, amelyet megörökítettek bennük, s amelyet akár évszázadokon át folyamatosan közvetítettek. Egy kódexben megőrzött textus egy mű szövegtörténetében lehet fontos vagy kevésbé fontos láncszem, de még a filológiai szempontból kevésbé értékes szöveg jelentősége is lehet számottevő a mű recepció-

ja szempontjából egy adott régióban. A kódex tehát a maga fizikai valóságában évszázadokat átfogó, kimeríthetetlen gazdagságú forrás számos tudományág számára.

A mai tulajdonosok törvényben előírt kötelessége a kódexek megfelelő őrzése, és intézmények esetében a kutathatóság biztosítása. Egy gyűjtemény akkor használható célszerűen, ha jó katalógusa van, ha az alapvető információk minden egyes kódexre vonatkozóan a kutató rendelkezésére állnak. E tekintetben óriási hiányosságok vannak. Sokszor a legjelentősebb európai intézményeknek sincs korszerű, a teljes középkori állományra vonatkozó katalógusuk, kisebb intézmények esetében pedig a helyzet sokszor még rosszabb. A katalógusok készítése ma általában központi kutatási alapokból, pályázatokon keresztül történik, a humán tudományokra jellemző szűkülő forrásokkal.

A kódexek kutatása korábban az őrzőhelyhez volt kötve, legfeljebb fénykép, mikrofilm rendeltethető a kutató, ha a könyvtár a megfelelő technikai eszközökkel fel volt szerelve. A nagy könyvtárak – elsősorban állományvédelmi okokból – igyekeztek kódexeikről mikrofilmet csináltatni. A mikrofilmben rejlő nagy lehetőséget először az Egyesült Államokban ismerték fel, illetve itt voltak akkora alapítványok, amelyekből igazán nagy projekteket is finanszírozni lehetett.

Az amerikai kezdeményezéseket inspirálta az is, hogy a kódexek nagy része Európában volt. Az egyik jelentős vállalkozás az indianai Notre Dame Katolikus Egyetem Középkori Intézetéből indult 1960-ban, és szorosan kapcsolódott a premontrei Gábritiel Asztrik, jeles medievista honfitársunk ottani igazgatóságához. A mikrofilm volt az a „technikai csoda” – az ő szavaival élek –, amely lehetővé tette, hogy a milánói Ambrosiana teljes kódexállománya, a késő antikvitástól a posztreneszánszig több mint tízezer kódex, hozzáférhetővé váljék az egyetem mikrofilmtárában. Az engedélyezés a legmagasabb egyházi szinten történt. Amerikában a tudománytörténet iránti érdeklődés volt ekkor igazán nagy, ezért Gábritiel Asztrik ezer természettudományi tartalmú kéziratról Milánóban, a fotózással párhuzamosan, rövid leíró katalógust is készített (Gabriel, 1968). A példa érzékelteti, hogy 1968-ban mit tett lehetővé a legfejlettebb technika, illetve hogy mennyire nélkülözhetetlennek tartotta a kezdeményező a katalógust, amely ugyan a mikrofilmgyűjteményt kívánta használhatóvá tenni, de az eredeti gyűjtemény számára is óriási nyereség volt.

Érdeemes még egy másik, ennél is jelentősebb kezdeményezést megemlíteni, a Hill Monastic Microfilm Library-t (ma: Hill Museum and Manuscript Library – HMML). Ez is egyházi intézményhez, a minnesotai bencés Saint John's University-hez és a Hill családi alapítványhoz kapcsolódik. A II. világháború alatt nagyon sok kézirat pusztult el végérvényesen. Az 1964-ben indult vállalkozás az újabb esetleges veszteségeknek akarta elejét venni, úgy, hogy Európa nehezen hozzáférhető kolostori könyvtáraiban, s mindenhol, ahol engedélyt kapnak rá, mikrofilmmásolatot készítenek a kódexállományról. A lehető legtöbb kódex másolatának összegyűjtését ter-

vezték. A jól szervezett munka évtizedeken át felmérhetetlen segítséget jelentett a kutatóknak: 1965 és 1972 között harmincezer olyan osztrák kolostori könyvtárakban őrzött kódex vált hozzáférhetővé a Hill-mikrofilmtárban és az Österreichische Nationalbibliothekön keresztül, amelyek korábban alig voltak kutathatók. [(Nálunk az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár kódexeiről és az MTA Kaufmann-gyűjteményéről készültek e projekt keretében mikrofilmek az 1970-es évek elején (Plante – Yates, 1980)]. Ezután angol, német, svájci, svéd, etióp stb. könyvtárak következtek 2002-ig. Természetesen nagyon fontos volt a másolatok jogi helyzetének, kutathatóságának és publikálhatóságának tisztázása. A Hill-gyűjteményben ma kilencven-ezer kézirat mikrofilmjét őrzik. Közben azonban a digitalizálással és az internettel megváltozott a világ, az őrzési hely földrajzi ételemben elvesztette jelentőségét. A HMML is alkalmazkodott az új lehetőségekhez: ma digitalizál, *online* katalógust készít a gyűjteményéhez, és gyűjtőkörét a Közel-Kelet felé nyitotta ki. A mikrofilmekhez való online hozzáférést a tulajdonosi jogok egyelőre nem teszik lehetővé. A „könyvtár” helyzete jól érzékelteti azt a problémát, hogy egy előre nem látott technikai fordulat a legkorszerűbb tervek alól is kihúzhatja a talajt, és a legmodernebb eljárásokat is egy pillanat alatt elavulttá teheti. Maga a mikrofilmgyűjtemény mint kutatási segédeszköz természetesen mindaddig nem avul el, míg valamennyi kódex digitalizálva online hozzáférhető nem lesz. Biztonsági szempontból pedig – viszonylag maradandó hordozóanyag miatt – később sem veszít értékéből.

Az igazi nagy fordulatot a kódexekkel kapcsolatban a digitális technika és a világháló együttese hozta. Az első a kódexek álló-

mányvédelmét és hozzáférhetővé tételét, a második a felhasználók számára a helytől független elérést szolgálja. Minden intézmény igyekszik az állományát digitalizáltatni, és erre most mindenütt sok pénzt is fordítanak. A digitalizálás és a szolgáltatás körüli jogi és pénzügyi útvesztőkről ezúttal nem lesz szó. Kódexek esetében nagyon fontos, hogy a digitalizált anyag jó minőségű legyen, rektórvérző oldal szerint kereshető, hogy a kódexre vonatkozó legfontosabb információk rendelkezésre álljanak (tehát a tudományos feldolgozás nem maradhat el), és hogy az online hozzáférés hosszú távon biztosítva legyen.

Csak néhány példa bemutatására van mód. Egyedülálló eset, és csak kicsi, gazdag, együttműködő ország tudja megtenni, hogy egy rendszerben, egységesen digitalizáltassa az összes kódexét, és az így létrejövő Virtuális Kézirattárat ingyen tegye mindenki számára elérhetővé. Ez az ország a 26 kantonból álló Svájc, melynek valamivel több, mint hétezer középkori kézírata van. A 2005-ben elindult *e-codices* elnevezésű vállalkozást a Fribourgi Egyetem Középkori Intézete koordinálja (URL1). A virtuális kézirattárban a kódexek városok és könyvtárak szerint kapnak helyet, gondosan feldolgozva. 2015 januárjában 1233 digitalizált kódex szerepelt a gyűjteményben, a szent galleni apátság könyvtárból 541, utóbbiak nagy része az ezredik év előtt készült. A számok folyamatosan növekednek. A svájciak nem digitalizálnak mindent egyszerre, nem kapkodnak, hanem nemzetközi pályázatokkal, alapítványi pénzekkel megtámogatva, a szaktudomány állandó közreműködésével, szisztematikusan építkeznek.

A helyzet Németországban ugyancsak jól koordinált. Itt nagyon sok kitűnően működő digitális gyűjtemény van. Érdemes Kölnt kiemelni. A *Codices Electronici Ecclesiae Colo-*

niensis, a kölni főegyházmegyei és székesegyházi könyvtár virtuális kézirattára elsőként készült el teljes egészében, és vált hozzáférhetővé online a korábban más intézményekbe került kódexeivel kiegészítve (URL2). A 2001-ben bemutatott tervet a Deutsche Forschungsgemeinschaft támogatta, akár a többi hasonló projektet. A weblap a könnyen kezelhető digitális képanyagon túl komoly tudományos apparátussal is fel van szerelve.

A heidelbergi Egyetemi Könyvtár az egykori híres Bibliotheca Palatina állományát egyesítette újra virtuálisan, így a harmincéves háború alatt hadizsákmányként a Vatikánba került latin és görög kódexek elektronikus formában elérhetők lettek a könyvtár honlapján (URL3). A könyvtár másik nagy digitális vállalkozása a késő Karoling-kori lorsch-i apátság kódexeinek összegyűjtése és minden tudományos igényt kielégítő közzététele ugyanott (URL4). A honlapon mindenki számára hozzáférhető a szerzőportrékkal gazdagon illusztrált leghíresebb Minnesangkézirat, a Manesse-kódex is (URL5).

Franciaországban a nyolc tudományos és felsőoktatási intézményt összefogó *Equipex Biblissima* kutatási- és digitalizálási projektre érdemes felhívni a figyelmet. A *Biblissima* a Bibliotheca bibliothecarum novissimából kreált szellemes rövidítés, egy, a tudásközvetítés rekonstruált műhelyeiből épülő, virtuális „könyvtárak könyvtára”. A program olyan konzorciumokat támogat, amelyekben történeti gyűjtemények és tudományos intézmények közösen vesznek részt, s az egyszerű digitalizáláson túl – a heidelbergi példához hasonlóan – egykori scriptoriumokat, bibliotékákat rekonstruálnak. A program keretében digitalizált kéziratok többek közt a Bibliothèque Nationale de France *Gallica* honlapján keresztül ingyen hozzáférhetők.

A sort hosszan folytathatnánk, a lényeg a megbízható tudományos háttér és az ingyenes szolgáltatás. A kulturális örökség így valóban közkinccsé válhat, kutatók és érdeklődő laikusok számára egyaránt. Két veszély azonban van. Az egyik, hogy a legtöbb könyvtár, élükön a Bibliothèque Nationale-lal, a már digitalizált kódexet többé nem szívesen adja a kutató kezébe. A bevezető felsorolásban jeleztük, hogy egy kódex hányféle szempontból vizsgálható, de ezeknek csak egy részét adja vissza a másolat. Néhány generáció alatt el is tűnhet az igény a valósággal való kapcsolatra. Pedig a kódex a maga fizikai mivoltában nemcsak kötés, nemcsak írás, nemcsak szöveg, hanem mindezek virtuálisan vissza nem adható együttese. A másik gond a szakemberképzés és az álláshelyek visszaszorulása. Csak olyan példákat idéztem, ahol a digitalizálás mögött komoly tudományos potenciál áll. Ez nincs mindenütt így, például nálunk sem, ahol pillanatnyilag egy-egy kéziratári szakember és egy kis akadémiai kutatócsoport képviseli a kodikológiát, és végez akadémiai támogatásból katalogizálást, szinte egyedül viselve a latin kódexek és kódextörédek ügyében a tudományos felelősséget. De mindenütt gond, hogy évtizedek múlva kik foglalkoznak majd a százazres nagyságrendben hozzáférhetővé tett kódexekkel. A Comité International de Paléographie Latine és a hozzá kapcsolódó APICES (Association Paléographique Internationale: Culture, Écriture, Société) belső levelezésében visszatérő panasz a kis tanszékek, kutatói helyek vagy a paleográfiai oktatás megszűnése híres, nagy tradíciójú intézményekben. A megfelelő holt nyelvek tudása, paleográfiai és kodikológiai ismeretek nélkül valójában csak nézegetni lehet a digitalizált kódexeket, illetve rengeteg pénzért karban tartani a virtuális állományt.

De ne legyünk pesszimisták akkor, amikor éppen a digitális kor jótéményeiről beszélünk. Az egyik nyereség, mint láttunk, az, hogy a kódexek házhoz jönnek. A mindennapi munkában hasonlóan nagy segítséget jelentenek az online elérhető katalógusok, adatbázisok, szövegkiadások, és egyáltalán, az interneten nyüzsgő, elképzelhetetlen mennyiségű adat. Az egyik gyakran használt honlap például a *Manuscripta Mediaevalia*, mely a német nyelvterületen készült katalógusokat foglalja össze egy nagy adatbázisban. Kilencven ezer dokumentum adatai vannak benne, kiváló segédeszköz. Mi magunk a feldolgozott kódexekkel az Osztrák Akadémia kéziratadatbázisához csatlakoztunk, melyet ők – ránk és a szlovénokra való tekintettel – kiterjesztettek Közép-Európára.

Az Országos Széchényi Könyvtárban két, kódexekkel kapcsolatos, a nemzeti könyvtári szerephez illő tematikus honlap működik. Az első Hunyadi Mátyás egykori híres könyvtárából, a Corvinából fennmaradt kódexeket teszi hozzáférhetővé (URL6), hosszú távon teljességre törekedve, a másik hasonló igényre a magyar nyelvemlékeket (URL7).

Az írástörténész természetesen örömmel fogadja a digitális kor számtalan áldását, a hozzáférhetővé vált források végtelen bőségét, a kutatás kényelmessé válását stb. E rövid tanulmány végén mégsem hagyhatok említés nélkül egy fenyegető veszteséget: a kézírás elenyészését. A nyomtatás átvette a könyvirás szerepét, de a használati írás tovább élt. Az írógép, ahol egyáltalán volt, a használati írás körét a magánszférára korlátozta. Most, a számítógépek, e-mailek és SMS-ek korában a használati írás, amely mint intellektuális, pszichés és motorikus tevékenység személyiségünk és kultúránk semmivel nem helyettesíthető lenyomata, egyetemesen van letűnőben.

Kulcsszavak: középkori írásbeliség, kódexek, mikrofilm, online hozzáférés, virtuális scriptoriumok, virtuális könyvtárak

---

IRODALOM

Gabriel, Astrik L. (1968): *A Summary Catalogue of Microfilms of One Thousand Scientific Manuscripts in the Ambrosiana Library, Milan*. The Medieval Institut University of Notre Dame, Indiana, USA

Milde, Wolfgang (1991): Handschrift. In: Corsten, Severin – Pflug, G. – Schmidt-Künsemüller, F. A. (Hrsg.): *Lexikon des gesamten Buchwesens*. 2., völlig neu bearb. Aufl., LGB2, , Bd. 3, Stuttgart

Plante, Julian G. – Yates, Donald (1980): Manuscripts from Hungary on Microfilm at the Hill Monastic Manuscript Library. *Manuscripta*. 24, 31–39. DOI: 10.1484/J.MSS.3.963

URL1: e-codices <http://www.e-codices.unifr.ch/de>

URL2: Codices Electronici Ecclesiae Coloniensis <http://www.ceec.uni-koeln.de>

URL3: Bibliotheca Palatina Digital <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/de/bpd/index.html>

URL4: Bibliotheca Laureshamensis Digital <http://www.bibliotheca-laureshamensis-digital.de/de/index.html>

URL5: Codex Manesse http://digi.ub.uni-heidelberg.de/de/bpd/glanzlichter/codex_manesse.html

URL6: Bibliotheca Corviniana Digitalis <http://www.corvina.oszk.hu/>

URL7: Magyar nyelvemlékek <http://nyelvemlekek.oszk.hu/>

